

Г.Ж. Байсалдина¹

¹ҚР Ұлттық Ұлан Академиясы, Петропавл, Қазақстан
(E-mail: Alash.2507@mail.ru)

XV-XVIIғ. Қазақ хандығының әскери дәстүр тарихы

Мақалада XV-XVII ғасырлар аралығында Қазақ хандығының әскери дәстүрі туралы жазылған. Елдің территориялық тұтастығын сақтау үшін құрылған қазақ әскерінің тарихы туралы, шабуылдар барысында қолданылған негізгі тактикалық әдістер мен маневрларды қарастырады. Әскерді басқарудағы Қазақтардың әскери тарихының аспектілері туралы, әскери өнерінің спецификалық ерекшелігін зерттеуге талпыныс жасалған. Біздің бабаларымыздың соғыс тәжірибесі мен заңдарын әлем елдерінің қарулы күштері қабылдап, әскери жүйесін жасақтағаны жайында сипаттайды. Қазақ жауынгерлерінің тактикалық әдістері әскерді ұйымдастырудың озық үлгісі екенін дәйектейді.

Кілт сөздер: Әскер, ту, тактика, атты әскер, жауынгер, дәстүр, шайқас, сұлтан, жекпе-жек.

Кіріспе

Тәуелсіз Қазақстан – кешегі заманда атының тұяғымен Еуразияны дүрліктірген айбынды көшпелілердің заңды ұрпағы. Біздің баһадүр бабаларымыздың соғыс тәжірибесі мен заңдарын әлем елдерінің қарулы күштері қабылдап, әскери жүйесін жасақтағаны – біз үшін зор мақтаныш. Сондықтан Қарулы Күштеріміздің әскери рухын шыңдауда даңқты әскери тарихымыз жауынгерлік дәстүріміздің өнегесі мен тәлім-тәрбиесі өлшеусіз рөл атқарады.

Жоғары жауынгерлік дайындықты сақтау, әскерлерді жедел пайдалану жоспарларын уақтылы әзірлеу, қорғаныс өнеркәсібінің соғыс уақытындағы іс-қимылдарға стратегиялық дайындығын құруды талап етеді. Сондықтан біздің мемлекетіміздің егемендігі мен аумақтық тұтастығын сақтауға бағытталған шараларды қабылдау бірінші кезектегі маңызды міндет болып табылады.

Зерттеу әдістері

Қойылған міндеттерді шешу үшін мақалада тарихи, салыстырмалы, жүйелі, ақпараттық-сараптамалық әдістері қолданылды.

Негізгі бөлім

XV-XVIII ғасырлардағы қазақ хандарының әскерлері тұрақты әскерден және жинақталушы әскерден тұрды. Атты әскердің саны орта есеппен 30-50 мың атты құрады, бұдан басқа қажетіне қарай рулық әскер де жиналды. Рулық әскер 2, 3 немесе 5 мың, кейде 10 мың адамға дейінгі тәуелсіз әскери бірлік болды. Батыс сияқты арнайы әскерлері оқу орны болмаса да рудың басшысы, ақсақалдар кеңесі сонымен қатар шайқасқа жаттықтыратын әр рудың батырлары болған. Біріккен әскерлердің жоғарғы басшысы хан болды, хан шайқаста билік жүргізіп ғана қоймай жауынгерлердің жеке бастарының ауыртпалықтары мен қауіптерін бөлісе білген.

Қазақтардың әрбір жүзінің ханы жалпы әскерге жұмылдыру жағдайында 300-400 мың адамды шығара алады. Ибн Рузбиханның айтуынша, қазақтардың аға ханы Бұрындық барлық ұлыстарға «соғыс үшін атқа мініңіз» деген бұйрық жіберген кезде, сол сағатта төрт жүз мың әскер болған деген деректер кездеседі [1]. Бабырдың (1483-1530) куәлігі бойынша Бұрындық Қасым ханның мұрагері әскерінде замандастарының саны үш жүз мыңға жуық болды [2]. Тағы бір шығармада 1598 жылы Тәуекел ханның Мавераннахрға жасаған жорығы кезінде оның әскерінің құрамында Ташкент пен Түркістан сұлтандары, қырғыздар мен қыпшақтар болғандығы айтылады. Осы жорық кезінде қазақ ханы әскерлерінің жалпы саны 90-100 мың адамды құрады деген мәлімет бар. Қазақ хандары әскерлерінің саны хандар билігінің әртүрлі кезеңдерінде өзгеріп отырды және дәл бағалауға келмейді.

Көшпелі қазақтардың әскери өмірінің өзіндік ерекшеліктері болды. Әскерді жорыққа дайындау да ерекше болды. Ежелгі көшпенділердің барлық дәстүрлерін қабылдаған Қазақ хандығының жауынгері-жорықта шаршауды білмейтін, кез-келген қиыншылыққа оңай шыдайтын, айлакер және епті, ерте балалық шағынан бастап өмірін ер-тоқымда және мәңгілік қозғалыста өткізетін жауынгер.

IX ғасырдағы Араб шежірешісі Аль-Джазих былай деп жазады: «Егер сіз түріктің өмір сүру ұзақтығын зерттеп, оның күндерін санасаңыз, оның жер бетінен гөрі жылқысының артында отырғанын көресіз» [3].

Қазақтар бала кезінен ұлдарын, тіпті қыздарын садақ атуға, атқа міну өнерін меңгеруге, қылыш пен садақ ұстауға үйреткен. Ат жарысы, ұзақ қашықтыққа жүгіру (бәйге), түрлі ойындар мен жарыстар (көкпар, теңге-алмақ және т.б.) атты ойындар баланың физикалық және интуитивті дамуына үлкен әсер етті. Тек тоқтаусыз жаттығулар көшпенділерге «бір аяқты жылқыны» басқаруға, «толық жарыста атуға, олардың алдына, солға, оңға және артқа өлімге әкелетін жебелерді дәл жіберуге» көмектесті [4].

Әскердің құрылымы мемлекеттің қолданыстағы құрылымымен органикалық түрде байланысты болды. Жер немесе жайылым үшін қазақтың ішінде қарама-қайшылықтар болмауы үшін әр тайпаның қоныс тепкен жері анықталды. Әр тайпада ондаған, жүздеген, ал көптеген тайпаларда тіпті мыңдаған әскери-аумақтық бастықтардың басшылығы біріктірілді, олар жұмылдыру кезінде саптық бастықтарға айналды.

Әскери бөлімдердің басшыларына осы бөлімді құрған ру мен тайпаның әскери басшылары қойылды, олар шайқаста сыналған және тәжірибесі бар адамдар арасынан таңдалды.

Қазақ қоғамында жауынгерлер жоғары бағаланды, батыл жауынгер қазақтар арасында жалпыға бірдей құрметке ие болды, шайқастағы жеке қабілеті үшін және әскери іс-қимылдарды шебер басқарғаны үшін оған батыр деген құрметті атақ берілді, ол өз атына қосылды. Бұл құрметті атақ мұрагерлікпен емес, кез-келген қарапайым жауынгер өзінің әскери қасиеттері үшін ала алады. Жауынгерлік ту қазақтардың әскери жабдықтарының таптырмас атрибуты болды. Ту рәміз ғана емес, шеру мен шайқаста әскерлерді басқарудың тиімді құралдарының бірі болды.

Әр рудың, әр ұлыс сұлтаны мен ханның өз туы болған. Ту биліктің сыртқы белгісі ғана емес, сонымен қатар әскери басшы мен әскердің әскери даңқы мен абыройының символы еді. Ту бейбіт уақытта мұқият сақталып, тек соғысқа шығарылды. Әскери тудың қамқоршысы, әдетте, жоғарғы басшыдан кейін әскердің бірінші адамы болған сұлтандардың немесе ықпалды билердің бірі болып тағайындалды.

Туды арнайы жасақ күзеткен. Ту ұстаушының өлімі әрдайым жауынгерлер қатарында дүрбелең туғызды, ал жаудың туды басып алуы шайқаста жеңілісті білдірді.

Әр жауынгер жұмылдыру кезінде екі жауынгерлік атпен және өзінің әскери құралдарымен жорыққа шығуы керек еді. Қылыш пен садақ Қазақ хандығы кезеңіндегі қазақтардың негізгі қаруы саналған. Бір қолды сойыл, ұзын найза және жауды ер-тоқымнан жұлып алуға арналған ілмекпен жабдықталған жауынгерлік қарудың басқа түрлері де кездескен.

Қазақтардың өмірінде әскери дәстүрлер үлкен маңызға ие, әскери қызмет жауапты іс саналды. Ер адамның парызы елін жаудан қорғау. Қару алып жүру тек еркін малшының заңды құқығы ғана емес, сонымен қатар міндет болды. Бұл дәстүрлерді әр түрлі хандар заң ретінде бекітті, олар әскердің құрылымына, жоғарғы бастықтың сөзсіз беделіне негіз болды. Шайқастарда қазақтар әдетте лавамен алға жылжыды немесе жауды қапталдан айналып өтті, жақсы маневр жасады және батылдықпен шайқасты деп айтылады. Дереккөздер қазақтардың әскери өнері туралы көптеген құнды мәліметтер беріп отырды. Ендеше қазақ жауынгерлерінің тактикалық әдістері әскерді ұйымдастырудың озық үлгісі екенін көруімізге болады. Оған бірнеше дәлел бар:

Біріншіден, қазақ жауынгерлері қолданған тактикалық әдістер бірқатар ерекшеліктерге ие болған. Жеңіл атты әскерінде күзет, барлау, жауынгерлік маневрді жасыру, басты соққыны дайындау, жауды қудалау міндеттері тұрған.

Екіншіден, ауыр атты әскер қарсыласына қатты соққы беру кезінде маневрлік резерв те болды.

Үшіншіден, шайқас алаңындағы атты әскер командалар бойынша емес, бастықтың шартты белгілері бойынша маневр жасады.

Төртіншіден, түнгі шайқастарда сигналдар түрлі-түсті шамдармен берілді, барабандар тек лагерьде сигнал беру үшін пайдаланылды.

Бесіншіден, қазақтардың жеңіл атты әскері жылдамдығымен ерекшеленді, кез келген сәтте кез келген жерде шабуыл жасау үшін ірі күштерді шоғырландыра алды.

Алтыншыдан, жасырын барлау болашақ соғыс театрының, қару-жарақтың, ұйымдастырудың, тактиканың, жау армиясының көңіл-күйін зерттеу үшін қолданылды.

Шайқас алдында жауынгерлер соғыс аттарына латалар киіп, өздерін басқалардан ажырату үшін әскери Туымен бірдей түсті таңғыштар киді.

Жорық кезінде олар жасырын қозғалуға тырысты. Олар түнде жүріп, жау шабуыл күтпейтін кезде таңертең шабуыл жасауға тырысты. Түнде от, аңдар мен құстардың айқайы, арнайы парольдер әртүрлі сигналдарды қолданды. Шайқасқа мұқият дайындып жеңістің кепілі, сол себепті олар жылқыларды тамақтандырды, олардың жалын тарады, қылыштар мен найзаларды қайрады, садақтар мен жебелерді тексерді, жауынгерлік белгілерді дайындады. Міне осының өзі әскерді ұйымдастыруда қатаң тәртіптің болғанын көрсетіп отыр.

Туұстаушы жауынгер белгіленген сағатта туды көтеріп, әскер жауынгерлік тәртіппен жауға қарсы тұрды. Жау шайқас алаңына жақындаған кезде, түрлі үрейтудырушы дыбыстар да шығарылды. Сол кезде батырлар бірден топтан шығып жаудың негізгі күшті деген батырларына шапқан, олармен жекпе-жекке түскен. Бұл да бір даланың жауынгерлік тактикасының ерекшелігі.

Егер әскери басшылар белгілі бір жағдайда жаумен атпен күресу орынды деп санамаса, онда жауынгерлер араласып, жылқылардың тізгінін белдіктеріне байлап, жауды жебелермен жаудырған найзалардың соққыларымен олардың жолын жауып тастаған. Әрине бұл шайқас жүріп жатқан жерге, ауа-райына байланысты болған.

Егер жау күтпеген жерден шабуыл жасаса, әскер қатарын құру мүмкін болмаса, онда қазақ жауынгерлері қапталдарды жауып, шеңбер құрған. Шеңбердің мәні жауды тылға кіргізбеу. Шабуыл кезінде Дешті Қыпшақтың көшпенділері тулғам деп аталатын әдісті қолданды (түрік тіліндегі тулғам етістігінен – қоршау, орау, айналдыру) – бұрылыс, қапталдау, жау қапталына немесе тылына шабуыл жасау.

Шайқастарда әдетте лавамен немесе жауды қапталдан айналып өтіп, маневр жасаған. Алдымен шегініп, кейін тактикалық қулыққа кіріскен. Олар лезде жан-жаққа бытырап, алыстан қосылып, қайта шабуыл жасаған.

Қазақтар кеңінен қолданған өте тиімді тактикалық құрал-құлау (даланы өртеу) болды.

Кез-келген жекпе-жек жеке жекпе-жектен басталды (жекпе-жек), содан кейін садақ ату, ол үшін «лава» деп аталатын немесе «карусел» тактикалық техникасын қолданды.

Қазақ әскерінің шайқаста қолданған тағы бір әдісі: барлық жауынгерлер жауға қарай жүгіреді, жебелер жібереді, жылқыларды күрт қоршап алады, кейін лезде шашырап кетеді.

Шайқас даңқты батыр-балуандардың жекпе-жегінен басталды. Алдымен садақшылар шайқасқа кірді. Егер жау табанды болса, қарсыласқа соққы беру үшін ыңғайлы жерде орналасқан қылышты атты әскер кірген. Ауыр ат массалары бірнеше қатарға орналастырған.

Жеңілген жауды толығымен жойғанша қуу-көшпенділер арасында дәстүрді құрайтын ереже қазіргі заманғы әскери өнердің сөзсіз қағидаларының бірі болып табылады.

Көшпенділердің негізгі тактикасы жеңіл атты әскерге артықшылық беру болды, ол үлкен ептілікке ие болды және әскерлердің негізгі бөлігін құрады. Жеңіл атты әскер үлкен қашықтықты еңсере алды, әртүрлі міндеттерді орындай алды: серпіліс, майданнан, тылдан шабуыл, айналма маневр, алдамшы қозғалыстар, терең майданға кіру, қудалау, жаудың шерулерде, өткелдерде, күндіз-түні, жылдың кез келген уақытында тынышын алу. Егер шайқас сәтсіз болса, атты әскер қуғын-сүргіннен оңай кетіп қалды [3,124б.].

Жеңіл қаруланған атты әскер тек шайқасты бастап, жауды қуып қана қоймай, ауыр қаруланған адаммен өзара әрекеттесіп, қоян-қолтық ұрысқа белсенді қатыса алды. Ауыр қаруланған атты әскер оны жеңіл атты әскер қолдаған кезде ғана сәтті әрекет ете алады.

Тұрақты соғыстарды жүргізу әскерді басқару рөлінің артуына әкелді. Жекпе-жек – бұл күрделі екі жақты процесс, жекпе-жек әрі қарай шайқастың тағдырын шешті. Қарсылас тараптардың әрқайсысы жауды жоюға немесе оған өз жоспарын орындаудан бас тартуға мәжбүр ететін шығындар әкелуге тырысқан. Әскерді басқару өнері-бағыныштыларға қолайлы жағдай жасау, дұрыс тактика таңдау, әскерді шығындамаудың негізі.

Шайқаста әскерді басқару үшін хабаршылардың, ат пен жаяу әскерлердің арнайы бөлімшелерін, сондай-ақ арнайы белгілер мен белгілерді қолданудың маңызы зор болды. Ту қасиетті символ және шеру мен шайқаста әскерді басқарудың тиімді құралдарының бірі болды. Әскери жиындарға хандардың киіз үйінің жанында қойылған жауынгерлік ту сигнал болды.

Сонымен бірге, рулық бөлімшелерде ортақ тудың түсіне жақын өздерінің жауынгерлік «белгілері» болды. Тулар мен белгілердің саны бойынша бір немесе басқа түрдегі жауынгерлердің санын білуге болады. «Бұл белгілер тек өз түрлерімен ғана емес, рахат немесе үрей тудырады, бірақ шабуылды ажырату үшін де, әр түрлі отрядтардың бір-біріне шабуыл жасамауы үшін де пайдалы» - деп жазады [5].

Қорытынды

Қорытындылай келе, 30 жылдан астам уақыт бойы ірі ғалымдар халқымыздың тарихи өткенін объективті зерттеумен және белгілі бір тарихи фактілерді түсінудің жаңа тұжырымдамалық тәсілдерін әзірлеумен айналысады. 70 жыл бойы қазақтардың әскери тарихының аспектілері терең қамтылмады, қазақтардың соғыс тарихы тіпті тарих деп саналмады. Қазақ хандығының соғыс тарихы мен әскери өнері қазіргі уақытта ғана қажетті материалдың белгілі бір мөлшерін жинақтай отырып, қарқын ала бастады. Сондықтан өз халқының тарихын білу Қазақстан Республикасының барлық азаматтарына қажет. Тарихи тәжірибені, тарих сабақтарын терең игермей, қазіргі уақытта болып жатқан құбылыстар мен процестердің мәнін дұрыс түсіну қиын, тіпті болашақта олардың дамуының негізгі бағыттарын болжау қиын. Тарихты білу маңызды, өйткені ол болашақ ұрпаққа бұрмаланбаған тарихты қалдыру үшін жас ұрпақты тәрбиелеу үшін өткенді зерттеу арқылы адамның моральдық табиғатын дамытады. Қазақтардың әскери ісі мен әскери тарихын зерттеу барысында әрқашанда олардың дүниетанымдық құндылықтарының басты ұстанымдарын ескеріп отыру қажет. Аталарымыз не үшін соғысты? Не үшін қасық қаны қалғанша соғысты? Ал бұл сұрақтардың жауабы біздің ұлттық құндылықтарымызда жатыр деп білеміз. Ол дегеніміз Отан алдындағы парыз, борыш, оны қорғау, қастерлеу.

Әдебиеттер тізімі:

1. Фазлаллах ибн Рузбихан Исфাহани. Михман-наме-йи Бухара. – М.: наука, 1976. – 197 с.
2. Қожабекұлы Б. «Бабырнама». – Алматы: Ататек, 1993. – 27 б.
3. Алланиязов Т.К. Военное дело кочевников. – Алматы: Фонд XXI века, 1998. – 88с.
4. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. – М.: наука, 1996. – 168 с.
5. Тынышпаев М. История казахского народа. – Алматы, 1993. – 11 б.

Байсалдина Г.Ж.

История военных традиций казахского ханства XV-XVII вв.

В данной статье автор описывает военные традиции казахского ханства между XV и XVII веками. Анализирует историю казахской армии, созданной для сохранения территориальной целостности страны, основные тактические приемы, маневры, применявшиеся в ходе атак. Выявлены основные особенности управления армией, аспекты военной истории казахов, специфические особенности военного искусства.

Ключевые слова: Армия, флаг, тактика, кавалерия, воин, традиция, битва, султан, бой.

G.Zh. Baisaldina

History of military traditions of the Kazakh Khanate of the 15th-17th century

Annotation. The article tells about the military tradition of the Kazakh Khanate in the period from the XV to XVII centuries. It is written about the history of the Kazakh Army, created to preserve the terraced integrity of the country, about the main tactical techniques used in the course of attacks, about maneuvers. The main features in the management of the army are recorded. It is written about aspects of the military history of the Kazakhs, about the specific specifics of military art.

Key words: Army, flag, tactics, cavalry, warrior, tradition, battle, Sultan, fight.

References:

1. Fazlallah ibn Ruzbihan Isfahani. Mihman name-i[Mikhman-name-yi Bukhara]. – М.: Nauka, 1976. – 197 p.
2. Baiyzakov, K. (1993). Baburnama [Baburnama]. – Almaty:Atatek. – 27 p.
3. Allaniyazov, T.K. (1998). Voennoe delo koshebnikov [Essays on the military affairs of the nomads of Kazakhstan]. – Almaty:Fond "XXI century".– 22 p.
4. Levshin, A.I. (1996). Opicaniya Kirgiz-Kazashi ili Kirgiz-Kaysak ord I stepei [Description of the Kirghiz-Cossack, or Kirghiz-Kaysak, hordes and steppes]. – М.: nauka. –168p.
5. Tynyshpaev, M. (1993). Istorya kazakhskogo naroda [The history of the Kazakh people]. – Almaty, – p.133.

Байсалдина Гүлназым Жарасовна	гуманитарлық ғылымдарының магистрі, ҚР Ұлттық Ұлан Академиясының оқытушысы, Петропавл, Қазақстан
Байсалдина Гульназым Жарасовна	магистр гуманитарных наук, преподаватель Академии Национальной Гвардии РК, Петропавловск, Казахстан
Baisaldina Gulnazym	master of humanities, lecturer at the Academy of the National Guard of the Republic of Kazakhstan, Petropavlovsk, Kazakhstan